

Sisteme de valori ale cetățenilor și condiții socio-economice. Cercetare comparativă internațională

Iuliana PRECUPEȚU
ICCV

Marius PRECUPEȚU
SNSPA

După 1989, procesul de democratizare a statelor foste comuniste reprezintă o provocare majoră pentru știința politică. Problema consolidării democrațiilor (re)apărute în spațiul central-est european se referă la preocuparea mai generală față de factorii care influențează stabilitatea regimurilor democratice. Proiectul de cercetare comparativă internațională prezentat (Sisteme de valori ale cetățenilor și condiții socio-economice - provocări ale democratizării pentru extinderea Uniunii Europene, coordonat de prof. Detlef Pollack - Universitatea Europeană Viadrina, Frankfurt-Oder, Germania) se încadrează în acest tip de demers. Dimensiunea atitudinal-valorică a suportului cetățenilor pentru regimul democratic este considerată de primă importanță în analizarea condițiilor de legitimare și consolidare a democrațiilor est-europene. Înțelegerea modului de inter-relaționare a valorilor politice, economice și culturale va permite trasarea "hărților mentale" ale cetățenilor din statele post-comuniste, explicitând strategiile adoptate de oameni pentru a face față problemelor de zi cu zi ridicate de tranziția spre democrație și economie de piață. Problema care se pune este cea a relației dintre percepția performanțelor politice și economice și atașamentul cetățenilor față de modul democratic de organizare socială. Analizarea caracteristicilor socio-culturale ale societăților foste comuniste poate servi la fundamentarea politicilor publice ale integrării europene, oferind măsura gradului de compatibilitate a recentelor democrații est-europene cu cele deja consolidate ale țărilor membre U.E.

Cercetarea "Sisteme de valori ale cetățenilor și condiții socio-economice - provocări ale democratizării pentru extinderea Uniunii Europene" face parte dintre proiectele finanțate prin Programul Cadrul 5 al Uniunii Europene și se desfășoară în perioada 2001-2004. Ea include în total 13 țări, dintre care 9 din Europa Centrală și de Est (Albania, Bulgaria, Cehia, Estonia, Polonia, România, Slovacia, Slovenia, Ungaria), 3 membre ale Uniunii Europene (Germania, Grecia, Spania), la care se adaugă Rusia, și este coordonată la nivel internațional de către

Detlef Pollack (Universitatea Europeană Viadrina - Frankfurt pe Oder, Germania). În România, proiectul este coordonat de către prof dr. Ioan Mărginean și se desfășoară la Institutul de Cercetare a Calității Vieții.

Obiectivele cercetării. Relevanța proiectului pentru procesul de integrare europeană

Obiectivul major al cercetării (demarată la 1 septembrie 2001) vizează evidențierea fundamentelor sociale și culturale ale integrării

națiunilor din Europa Centrală și de Est în Uniunea Europeană.

Cercetarea își propune să explicitizeze sistemul credințelor și convingerilor (relativ la procesele politice) care caracterizează populațiile statelor foste comuniste, sistem conceput ca o întrepătrundere a atitudinilor/valorilor sociale, economice și politice.

Analizarea sistemelor de valori pe care oamenii le dețin va îmbunătăți înțelegerea strategiilor individuale și colective de abordare a situațiilor de incertitudine instituțională și schimbări societale rapide. Demersul cognitiv este astfel conceput încât să permită luarea în considerare a diversității opțiunilor valorice, la nivel individual și grupal, pe cele trei paliere majore (social, economic, politic), în manieră inter disciplinară. De asemenea, printr-o abordare comparativă se dorește obținerea de date despre trăsăturile comune și cele care diferențiază țările foste comuniste între ele, ca și evaluarea gradului de compatibilitate între statele membre ale UE și cele candidate la aderare.

În centrul proiectului se află analiza tipurilor de orientări politice ale populației din țările Europei Centrale și de Est. Aceste tipuri vor fi comparate cu cele identificate în rândurile cetățenilor din trei state membre ale Uniunii Europene (Germania, Grecia, Spania). Atitudinile și valorile cetățenilor vor fi analizate din perspectiva implicațiilor lor asupra obiceiurilor și comportamentelor individuale, ca și din perspectiva interacțiunii dintre strategiile individuale și comportamentele colective.

Cercetarea oferă o mai bună cunoaștere a practicilor rutiniere ale cetățenilor din statele post-comuniste candidate la integrarea în UE. Însă cultura politică este de asemenea strâns legată de contextul său obiectiv. Problemele complexe de ordin instituțional, social și economic determină tipurile de orientări politice ale unei societăți precum și atitudinile membrilor acelei națiuni. De aceea proiectul de cercetare este conceput ca o abordare multidimensională, integrând mai multe perspective internaționale și interdisciplinare.

Principalul obiectiv este analizarea conexiunilor dintre strategiile individuale și cele colective într-o comunitate în schimbare, având Europa Centrală și de Est drept ilustrare. Mai mult, proiectul adresează problema lărgirii UE, aspecte precum guvernarea, apartenența ca cetățean și dinamica integrării europene, ca și chestiuni vizând coeziunea socială în Europa și consecințele pe care inegalitățile sociale le au în plan politic.

Interacțiunea dintre inegalitate socială, democratizare și valori politice va furniza cunoștințe despre consecințele inegalității sociale asupra atitudinilor. Integrarea în UE a Europei Centrale și de Est necesită date privind modul în care oamenii înțeleg egalitatea socială. În comunism egalitatea era înțeleasă ca egalitate a rezultatelor, nu a oportunităților. Dacă acest tip de înțelegere persistă, atunci va fi o mare cerere de programe sociale furnizate de stat (sau de către UE). De vreme ce democrația nu este pe deplin consolidată în partea estică a Europei, întreg ansamblul procesului de democratizare este pus în pericol. Aceste abordări diferite ale inegalității cauzează o lipsă în fluxul de informații dintre est și vest. În plus, evaluarea inegalității în conexiune cu tipurile de orientări politice va înfățișa consecințele pe care costurile sociale ale tranziției le va avea asupra atitudinilor și comportamentelor față de minorități și imigranți.

Prin cercetare se urmărește să se analizeze factorii determinanți ai suportului pentru democrație (legitimarea democrației), ceea ce va contribui la îmbunătățirea cunoștințelor de ordin socio-economic, care pot sprijini identificarea problemelor-cheie ale viitoarei integrări într-o Europă extinsă. Relația dintre legitimare și funcționarea efectivă a regimului democratic este relevantă pentru a evalua durabilitatea și stabilitatea noilor democrații din Europa central-estică.

În fine, cercetarea este strâns relaționată cu provocările lansate de lărgirea Uniunii Europene. Unul din aspecte este cel al opiniilor pe care cetățenii statelor post-comuniste le au față de aderarea la UE. După o faza

inițială de euforie, scepticismul tinde să devină starea de spirit în unele state candidate la aderare. Chestiunea este de maxi-mă importanță, mai ales că aceste atitudini sunt strâns legate de problemele economice și de declinul statului socialist al bunăstării, experimentate acum în Centrul și Estul Europei.

Pe lângă acestea, o analiză a culturii politice oferă informații empirice despre caracteristicile naționale, care pot spune ceva semnificativ despre coerența bazei culturale a statelor membre ale UE și țărilor candidate. Dificultățile de ordin cultural ale largirii UE vor fi probabil cele care urmează să intre în centrul atenției.

Întrebări specifice:

Problema centrală a proiectului propus este înțelegerea schimbărilor structurale care au loc în societățile europene. Care sunt efectele culturii politice asupra procesului de integrare europeană? Condițiile de ordin cultural ale țărilor în tranziție permit urmarea mai multor căi care să conducă spre Uniunea Europeană?

Care este distribuția tipurilor de orientări către democrație și economia de piață în rândurile cetățenilor din diferitele țări?

Comparativ cu membri UE precum Germania, Grecia și Spania, ne așteptăm să găsim o proporție considerabilă a celor care, în Europa central-estică, resping principiile democrației liberale. Pentru dezvoltări ulterioare este important să cunoaștem, ce anume determină în principal orientări de acest tip.? Cauza principală o constituie nivelul scăzut de trai sau, este vorba mai ales de un rezultat al socializării în perioada regimului comunist?

Ce tip de relații există între: situația economică recentă, situația socială, structura socială în schimbare, cultura politică ce se configurează, atitudinile politice specifice ale cetățenilor și comportamentele politice? Creșterea inegalităților sociale cauzează și un suport politic scăzut pentru noile democrații?

Există diferențe regionale în privința culturii politice? Care este efectul acestor diferențieri în cultura politică asupra conso-

lidării democrației? O comparație între țările membre UE și țările în tranziție va arăta dacă există o bază culturală comună pentru cele 13 state incluse în studiu.

Elemente teoretice care fundamentează cercetarea

În ultimii 10 ani, cercetarea în domeniul științelor politice s-a concentrat asupra proceselor de democratizare și consolidare a democrației în fostele țări comuniste (Huntington 1991, Diamond 1999, Linz / Stepan 1996, Rose/Mishler/Haepfer 1998, Plasser/Ulram/Waldrauch 1997, Putnam 1993). Din perspectiva teoriei culturii politice (Almond/Verba 1963), consolidarea democrației poate fi periclitată dacă instituțiile dintr-o anumită țară nu sunt suficient ancorate în cultura politică. Problema care se pune este, în ce măsură există o congruență între noua ordine instituțională configurată după prăbușirea regimurilor comuniste și cultura politică din țările aflate în tranziție. Un regim de democrație consolidată necesită ca aceste noi aranjamente instituționale să se dovedească funcționale în rutina zilnică a tranziției, să fie considerate de majoritatea populației cele mai adecvate pentru rezolvarea problemelor cu care se confruntă societatea respectivă. Iar consolidarea democrațiilor est-europene poate fi considerată vitală pentru aderarea acestor state și societăți la Uniunea Europeană.

Cercetări realizate în România (Mărginean, 1997, 1999) au evidențiat caracteristicile procesului de democratizare și importanța suportului social pentru consolidarea democrației.

Autorii proiectului consideră că în democrațiile post-comuniste cetățenii sunt sceptici în ceea ce privește beneficiile democrației liberale și economiei de piață. (Polack et al., 2001). Ordinea instituțională poate deveni "legitimă" numai dacă producția de bunuri și servicii este suficientă. Această legitimare a sistemului politic este văzută ca fiind de natură să asigure, pe termen lung,

baza pentru durabilitatea și stabilitatea ordinii politice. Autori ca Almond și Verba (1963), Easton (1975, 1979), Barnes și Kaase (1979) au susținut că supraviețuirea unui sistem politic depinde de un anumit nivel al suportului difuz pentru sistemul politic, regim și autorități. Diamond avansează chiar un număr precis care descrie suportul pe care populația ar trebui să îl acorde unui anumit regim politic pentru ca acesta să poată fi considerat stabil: sprijinirea respectivul regim de către 70% din populație poate fi considerat un nivel acceptabil de support, dincolo de care schimbarea de regim este foarte puțin probabilă. Totodată, acest nivel ar trebui să fie un fenomen de durată și nu o caracteristică izolată iar ponderea celor care resping ordinea democratică și neagă legitimitatea acesteia ar trebui să nu fie mai mare de 15% din totalul populației.

Una dintre abordările analizei stabilității sistemului este teoria suportului politic (Easton, 1975; Mărginean, 1999).

Easton consideră că încrederea populației este câștigată de către eficiența instituțiilor în rezolvarea problemelor. Autorul introduce trei elemente ale suportului (regimul politic, comunitatea politică și cei care asigură conducerea la nivel societal) și două tipuri de support (orientat către performanță: specific și independent față de performanță: difuz). Suportul difuz este cel care dă unui regim politic stabilitate, în timp ce suportul specific este orientat pe termen scurt către rezultatele respectivului regim.

Una dintre cele mai importante ipoteze ale cercetării se referă la elementele care pot afecta suportul politic. Astfel, în contextul discuției despre cultura politică, se pune problema în ce măsură influențează socializarea în timpul regimului comunist suportul politic (Fuchs, 1998; Westle, 1994) și în ce măsură contează "situațiile curente de viață" (Pollack, 2001) pentru sprijinul politic acordat unui regim de către cetățeni.

Ipoteza socializării ar permite explicarea fenomenului aderenței oamenilor la statul socialist al bunăstării. Din perspectiva acestei

ipoteze, consolidarea democrației ar fi consecința unui proces îndelungat în care o cultură politică adecvată ar trebui mai întâi să se dezvolte în concordanță cu principiile liberalismului.

Ipoteza situațiilor curente de viață ar însemna că suportul pentru un anumit regim depinde de poziția unei persoane (sărac/bogat, femeie/bărbat, rural/urban, comunitate mică/mare) iar atitudinile sceptice față de democrație sunt rezultatul realității tranziției și nu al moștenirii comuniste.

Problema integrării europene nu privește doar guvernele, doar centrele de decizie politică din țările Europei Centrale și de Est, ci vizează în mod integral aceste societăți. Uniunea Europeană este în prezent nu doar o uniune politică și economică; dimensiunea socială atrage o pondere crescândă a dezbatărilor și eforturilor care compun procesul de integrare europeană.

Schimbarea de sistem din țările Central și Est Europene constituie cea mai radicală schimbare structurală produsă în secolul al XX-lea. O provocare distinctă pentru Uniunea Europeană o reprezintă asistarea schimbărilor politice, sociale și economice din țările foste comuniste. Proiectul de cercetare urmărește să identifice bazele sociale și culturale ale integrării națiunilor din Europa Centrală și de Est în Uniunea Europeană.

Complexul proces de transformare în direcția democrației și a economiei de piață constituie cadrul pentru analiza "hărții mentale" a cetățenilor. În centrul analizei se află inter-relaționarea valorilor politice, economice și culturale precum și modul în care aceste valori modelează opiniile oamenilor despre UE. Un aspect specific vizează relația dintre inegalitatea socială și suportul pentru democrație în Europa Centrală și de Est, la mai bine de 10 ani de la prăbușirea comunismului. Dificultățile economice și declinul statului socialist al bunăstării pot cauza atitudini politice și valori care să nu fie compatibile cu valorile comunitare europene, constituindu-se în

obstacole ale extinderii UE. În mai toate țările supuse acestor transformări, vechiul contract social care urmărea realizarea unor scopuri colective a fost abandonat și înlocuit cu unul în care predomină orientările de tip individualist.

Schimbările fundamentale în relațiile dintre stat, piață și societate care pot fi observate în Europa Centrală și de Est ridică întrebarea: ce strategii individuale și colective vor fi adoptate de cetățeni pentru a răspunde situației nou create? Pentru a evidenția impactul pe care sistemul credințelor oamenilor îl are asupra proceselor politice, de mare importanță pentru analiză este interrelaționarea dintre atitudinile/valorile economice, cele sociale și cele politice.

Organizarea cercetării

Echipele de cercetare au o componență inter-disciplinară, incluzând sociologi, psihologi, politologi, statisticieni, pentru a permite studiul din perspective diferite a sistemelor de credințe ale oamenilor. Design-ul complex al analizei face posibilă investigarea diversității de valori politice, economice și culturale existente în țările central-est europene.

Principala bază de date este cea rezultată în urma realizării unor sondaje de opinie în Europa Centrală și Estică (inclusiv în fosta R. D. Germană), în cursul anului 2000. În cele 11 țări au fost realizate 11.500 de interviuri pe tema schimbărilor economice, sociale și politice din spațiul central și est european. Este prevăzută constituirea unor baze de date similare pentru alte trei state, membre ale Uniunii Europene, care sunt incluse în acest proiect: Germania, Spania, Grecia. Aceasta va permite sesizarea diferențelor care pot exista între statele membre ale UE și statele post-comuniste în curs de aderare, în privința sistemelor de credințe ale oamenilor.

Proiectul include națiuni europene pentru care transformarea de regim de la unul autoritar la unul democratic s-a realizat în valuri succesive. Din primul val este inclusă

Germania, din cel de-al doilea: Grecia și Spania, celelalte națiuni incluse în cercetare reprezentând cel mai recent val al democratizării: Polonia, Cehia, Ungaria, Slovenia, Estonia, Bulgaria, România, Slovacia, Albania, Rusia).

Germania este un caz special, deoarece în Vestul Germaniei transformarea într-o democrație liberală consolidată reprezintă o achiziție, în vreme ce Estul Germaniei încă nu a finalizat acest proces. Deși a fost realizată unificarea instituțională, încă se poate vorbi de existența a două Germanii - din perspectiva "hărților mentale". Proiectul de cercetare este organizat sub forma unui design diferențiat, care permite compararea sistematică a diferențelor dintre țări.

Utilizarea metodelor elaborate de analiză statistică univariată, bivariată și multivariată va permite analizarea diferențelor dintre sistemele de valori politice și sociale, ca și a diferențelor regionale. Modul în care sistemele de valori sunt structurate indică măsura în care opiniile cetățenilor Europei Centrale și de Est sunt compatibile cu valorile comune așteptate din partea membrilor Uniunii Europene. În sfera atitudinilor politice, unul din aspecte vizează disponibilitatea cetățenilor din statele Europei Centrale și de Est de a transfera puterea statelor-națiune către Uniunea Europeană și acceptarea respectării regulilor stabilite de Uniunea Europeană.

Rezultate așteptate

Proiectul reunește o serie de cercetători europeni din domeniul științelor sociale, specializați în cercetare empirică cantitativă, teorii ale transformării și cercetarea opiniei publice. Cunoștințele lor în aceste domenii și expertiza în problemele țărilor pe care le reprezintă pot contribui la soluționarea problemei impactului la nivel macro al culturii politice asupra procesului de democratizare. De altfel, începând încă din 1999, cei mai mulți dintre partenerii consorțiului au lucrat împreună la un proiect de cercetare având ca temă procesul de

modernizare, cu accent pe relația dintre democratizare și inegalitate socială în Europa Centrală și de Est. Obiectivul a fost acela de a stabili o rețea permanentă de cercetători în domeniul analizării hărților mentale și sistemelor de valori. O astfel de cooperare a fost concepută ca fiind o cale efectivă de depășire a analizelor superficiale, ad-hoc, ale schimbărilor societale. Pe termen lung, cooperarea ar trebui să conducă la constituirea unei baze teoretice și metodologice care să fie suficientă pentru analiza schimbărilor societale din Europa.

Rezultatele se vor a fi utile nu numai comunității științifice, ci vor fi furnizate fapte și cifre atât pentru dezbaterile factorilor de decizie, cât și pentru publicul larg. O serie de sesiuni de lucru și comunicări științifice constituie instrumente de conectare a analizei științifice cu procesul de elaborare a politicilor publice. De asemenea, rezultatele apărute în urma analizării datelor vor fi făcute disponibile centrelor de documentare ale Uniunii Europene, în forma unor rapoarte, materiale documentare, publicații specifice și comunicări. Căi adiționale de diseminare a rezultatelor sunt: pagini web multilingvistice, distribuirea informației prin e-mail și prin liste de discuții pe internet.

În manieră convențională, va fi realizată și integrarea consorțiului în discuțiile comunităților științifice naționale și în alte dezbateri publice, cu scopul de a face rezultatele cât mai bine cunoscute. Mai mult, trei sesiuni de lucru și un simpozion sunt planificate să se desfășoare. Prima sesiune de lucru, care s-a desfășurat în perioada 24-27 mai 2001 la Tallinn (Estonia), va fi urmată de alte două, ca și de un simpozion de comunicări științifice ale cercetătorilor implicați. Reuniunea de lucru din Estonia a oferit prilejul realizării de comparații între datele prezentate în rapoartele de țară, structurate pe următoarele dimensiuni:

- atitudinile cetățenilor față de sistemul politic (ideea de socialism / ideea de democrație; performanța politică: în socialism, în prezent și anticipată pe termen mediu;

alternative la actualul sistem politic; interesul față de politică; încredere în instituții politice; măsura în care sunt garantate drepturile și libertățile democratice; partide și politicieni);

- situația socială și economică la nivel micro (starea gospodăriei, satisfacția cu viața, percepția poziției individului în societate);

- percepții și atitudini față de inegalitate/dreptate socială;

- percepții și atitudini față de situația economică la nivel societal (funcționarea economiei de piață, situația prezentă comparată cu cea a economiei de comandă, timpul estimat al însănătoșirii economiei, procesul de privatizare).

Au fost remarcate dificultățile analizei comparative între țări cu experiențe comune (regimurile totalitare de tip comunist și acestea experimentate pe perioade variabile de timp) dar și cu importante elemente specifice, cum sunt, spre ilustrare, structura etnică (studiul vizând atât societăți cvasi-omogene cât și societăți incluzând importante grupuri minoritare) sau dimensiunile demografice ale societăților post-comuniste (variind de la 1,5-2 mil. locuitori - Estonia, Slovenia, până la zeci de mil. locuitori - România, Polonia, Rusia). Discuțiile au condus la conturarea ideii că, deși importante, condițiile economice nu exercită o influență determinantă asupra suportului față de regimul politic democrat. Rămâne de explorat importanța unor factori precum rolul elitelor în influențarea proceselor de schimbare socială și politică, ca și validitatea indicatorilor privind potențialul de protest al populației în estimarea șanselor de consolidare a unui regim democratic.

Principalul obiectiv privind diseminarea rezultatelor este să furnizeze factorilor de decizie o mai bună înțelegere a culturii politice din Europa Centrală și Estică.

Schimbările societale extrem de rapide și radicale pot fi considerate un cvasi-experiment în spațiul țărilor post-comuniste. Pe termen lung, legitimarea noii structuri instituționale va fi decisivă pentru asigurarea unui anumit grad de stabilitate și de consolidare a

noilor sisteme politice. Într-un anumit sens, revizuirea instituțiilor europene va trebui să realizeze același lucru. În cazul în care Uniunea Europeană se va dezvolta în direcția constituirii unei societăți europene, suportul cetățenilor este de asemenea necesar, nu numai suportul guvernelor naționale.

Experiențele soldate cu un declin al bunăstării sociale și cu dificultăți economice

majore pot furniza o idee despre obstacolele cu care factorii de decizie se vor confrunta dacă reforma nu este însoțită de dezvoltare economică sau se realizează în discordanță cu atitudinile exprimate de majoritatea populației.

În acest sens, rezultatele unor astfel de cercetări își pot dovedi utilitatea în pregătirea deciziilor politice.

Bibliografie

- Almond, Gabriel și Verba, Sidney. (1996). *Cultura civică. Atitudini politice și democrație în cinci națiuni*. București: Editura Du Style.
- Barnes, Samuel și Kaase, Max et al. (1979). *Political Action. Mass Participation in Five Western Democracies*, Beverly Hills and London: Sage.
- Diamond, Larry. (1994). Toward Democratic Consolidation. *Journal of Democracy*. 5, 4-17.
- Easton, David. (1979). *A Systems Analysis of Political Life*. New York. John Wiley.
- Fuchs, Dieter. (1998). *The Political Culture of Unified Germany*. Discussion Paper FS III 98-105, WZB Berlin.
- Mărginean, Ioan. (1999). The Indicators of Democratization. *Social Indicators Review*. 2/1999.
- Mărginean, Ioan. (1999). Suportul social pentru democrație. *Revista Sociologie Românească*. 2, p.3-18.
- Mărginean, Ioan, Precupețu, Iuliana și Precupețu, Marius. (2001). România în cadrul celui de-al treilea val al democratizării. *Revista Sociologie Românească*. 1-4, p.20-34.
- Pollack, Detlef et al. (2001). Value Systems of Citizens and Socio-Economic Conditions - Challenges from Democratisation for the EU-Enlargement, research project.
- Putnam, Robert D. (1993). *Making Democracy Work. Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Abstract

After 1989, the democratization process of former communist states rises a major challenge to political science. The issue of consolidating recently (re-)established democracies in central and eastern European area is addressing the more general concern regarding the factors that affect the stability of a democratic regime. The international comparative research project discussed here (Value-Systems of the Citizens and Socio-Economic Conditions - Challenges from Democratization for the EU Enlargement, coordinated by Prof. Detlef Pollack - European University Viadrina, Frankfurt on Oder, Germany) falls between these conceptual boundaries. The attitudes-values dimension of citizens' support for the democratic regime is considered as having major importance. In analysing the conditions for legitimating and consolidating Eastern European democracies. Understanding the interplay between political, economical and cultural values would allow for drawing the "mental maps" of post-communist citizens, explaining the strategies people adopt in order to cope with every-day problems risen by transition process. The main question is the relationship between perceptions that people have on political and economic current performance and citizens' attachment to the democratic way of social life. The analysis of social and cultural traits of former communist societies can help in fundamenting the public policy of european integration and as a measure of compatibility between recent eastern-european and well-established western democracies.